

FONO-SEMANTİK AYRILAŞMA/ARCAİKLİK BAĞLAMINDA IRAK TÜRKMEN AĞIZLARINDA: ĀCI(U)Ġ, 'ECCİ, 'ECCÜG(K)

Önder SAATÇI¹

Özet

Bu makalede bir taraftan fono-semantik ayrışma hadisesi diğer taraftan arkaiklik kavramları geniş bir şekilde tanımlanmış, bunlar arasındaki ilişki Irak Türkmen Ağızlarından (ITA) alınan *āciġ/ācuġ*, *'eccı*, *'eccüġ/k* kelimeleri bağlamında ortaya konmuştur. Bu iki terim arasındaki ilişkinin belirlenmesinin, etimolojik açıdan hangi kelimenin asli ve dolayısıyla arkaik olduğunu tespit etme hususunda nasıl kullanışlı bir yöntem olduğu gösterilmeye çalışılmıştır. Makalede ayrıca, ele alınan kelimelerin anlamlarının da arkaikliği üzerinde durulmuş, Azerbaycan Türkçesi ile Türkiye Türkçesi yazı dili ve ağızları arasındaki karşılaştırmalarla ağız tasniflerine dair bazı ipuçlarının elde edildiği gösterilmiştir. Bunun yanında, arkaikleşmiş *āciġ/ācuġ* kelimesinin günümüzdeki kullanım genişliğine dikkat çekilerek arkaikleşmeyle kavram alanlarının oluşması arasındaki ilişki incelenmiştir. Bundan başka fono-semantik ayrışmanın bir kelime yapma yolu olarak dilin kelime hazinesinin oluşmasındaki ve gelişmesindeki rolü örneklerle anlatılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Irak Türkmenleri, arkaik, fono-semantik, kelime, anlam.

“ĀCI(U)Ġ, 'ECCİ, 'ECCÜG(K)” WORDS IN IRAQI-TURKMAN DIALECTS WITHIN THE FRAMEWORK OF PHONO-SEMANTIC VARIATION/ARCHAISM

Abstract

This article explores the issue of phono-semantic variation in detail while it also defines the term of archaism. Besides, the relationship between two has been investigated within the framework of the words “*āciġ/ācuġ*, *'eccı*, *'eccüġ/k*” from Iraqi-Turkman dialects. It has been aimed to demonstrate how useful method it is to determine which word was etymologically original thus archaic by demonstrating the correlation between these two terms in this article. The article has also investigated how archaic the meanings of these words were and it has been proved that there exist several clues regarding dialect classification by conducting plenty comparisons among written language and dialects of Azerbaijani and Turkey Turkic Languages. The relationship between archaism and emergence of conceptual fields has also been explored by drawing attention to how widely the archaic word *āciġ/ācuġ* is used today. Besides, the role of phono-semantic variation in formation and development of the vocabulary of a language as a way of derivation has been demonstrated via several examples.

Keywords: Iraqi Turkmans, archaic, phono-semantic, word, mean.

¹ Öğret.Gör., Süleyman Demirel Üniversitesi, Yeni Türk Dili Bölümü, eposta: kerkuklu7@hotmail.com

GİRİŞ

Kelimeler dilde anlam ve görev ifade eden en küçük birimlerdir. Her doğal dilin tarihî gelişimi sürecinde kelimeler zamanla artar. Bu süreç dillerde kelime üretme yollarının da bulunmasıyla izah edilir. Nitekim, her dilde o dilin gramer kaidelerinin sınırları içinde çeşitli kelime üretme yolları vardır. Fakat dillerin söz varlığına daha yakından eğilince, dillerden hiçbirinin kelime üretmede yalnızca kendi gramer kaideleriyle yetinmediği de gözlenir. En başta, birbirleriyle temas hâlinde olan diller her zaman kelime alışverişi yapabilir. Bu da dilin kelime hazinesini bir hayli kabartır ki kelime alıntılama bu açıdan bakıldığında bir kelime üretme yoludur. Bununla birlikte, diller kendi iç gelişmeleri yoluyla da kelime hazinelerini zamanla artırabilir. Kalıplaşmalar, anlam kaymaları, mecazların ortaya çıkması, argonun dile girmesi, çocuk dilinin genel dile etkisi, analogi, vb. birçok gelişme dilde kelimelerin çoğalmasını ve anlam çeşitliliğinin de bu süreçlere bağlı olarak gelişmesini sağlar. Türk dili açısından konuya yaklaştığımızda ise dilde bir yandan türetme ve birleştirme gibi, gramerin sıkı kaidelerine bağlı, yüzyıllardır kullanıla gelmiş, hatta etimoloji çalışmalarında gelişme seyri gözlenebilen iki temel kelime üretme yolu bulunur. Bununla birlikte, Türk dili de tıpkı diğer diller gibi, bu düzenli (nizami) yolları her zaman kullanmadan, anlık ve günlük ihtiyaçlara daha kısa yoldan cevap vermek üzere çok daha başka yollardan da bünyesine kelimeler katmıştır. Bu yollardan biri de fono-semantik ayrışmadır. Bu terimi aşağıda ana hatlarıyla açıklamaya çalışacağız:

Fono-Semantik Ayrışma: Aynı kökten gelen, iki veya daha fazla kelimedede görülen ses ve anlam farklılaşmasıdır (Kara 2011: 21). Bu gibi kelimelerin kökeni birdir ve belli bir kök veya gövdeden, zamanla, birden fazla kelime ortaya çıkar. Fono-semantik değişimler çeşitli Türk lehçelerinde zaten tabîî bir gelişme olarak kabul edilir; ancak bu tür değişimlerin belli bir lehçenin veya ağzın sınırları içinde gözlenmesi dilcilik açısından dikkat çekicidir. Mesela, eski Türkçedeki “bar-” fiil kökünden, Türkiye Türkçesinde (TT) hem **bar-t-ş-** “küskünlüğü bırak-” hem de **var-** “git-, ulaş-” fiilleri gelişmiştir. Bunlardan ilkinde ön ses değişmeksizin, eski Türkçedeki şekliyle bugüne gelmiş; ayrıca bir anlam kayması da yaşanmış, diğerindeyse b- > v- değişmesi gerçekleşmiş ve her iki kelime bir arada TT’nin söz varlığı içinde bugüne kadar gelmiştir. Çeşitli dillerde de gözlenen bu tarz değişimler, aynı zamanda bir kelime yapma yolu olarak da dilin söz varlığına katkı sağlamaktadır (Kara 2011: 24). Fono-semantik başkalaşmanın pek çok sebebi vardır: Ses değişimleri, ses düşmesi, ses türemesi, hece düşmesi, ilerleyici ve gerileyici benzeşme, göçüşme bunlardan bazılarıdır.

Fono-semantik ayrışma sayesinde oluşan kelimeler, her zaman anlamca birbirinden çok farklı olmayabilir. Mesela, iç sesteki bir ikizleşme sonucunda TT’de oluşan **ana-anne** ikilisinin anlamca birbirinden çok farkı yoksa da “ana”, “anne”ye göre daha derin duygular çağırır (Kara 2011: 105-107).

Ayrıca, tarih boyunca diğer dillerle ilişkiler sonucunda, bazen farklı Doğu dillerinden bazen de farklı Batı dillerinden alınmış veya belli bir dilden farklı zamanlarda alınmış kelimeler de fono-semantik ayrışmaya uğramış ve dilde yer etmiştir. Mesela ilki Arapçadan, ikincisi Farsçadan alınmış **ceviz-köz** aslında aynı kelimedir (Kara 2011: 182-184). Belli bir Batı dilinden farklı zamanlarda alınmış kökteş kelimeler de zamanla fono-semantik ayrışma yoluyla dile

kazandırılmıştır. *Panjur-abajur* ikilisi buna örnektir. Bunlardan *panjur* daha eski, *abajur* ise daha yeni bir alıntıdır (Kara 2011: 217).

Fono-Semantik ayrışmayla bağlantılı olan diğer bir husus da arkaikliktir. Yukarıdaki örneklerden *bar-t-ş-* / *var-* kelimelerini hatırlayacak olursak, bunlardan ön seste /b-/yi koruyan şeklin arkaik olduğunu görmekteyiz. Çünkü eski Türkçede ön sesteki /b-/ foneminin, Oğuz Türk lehçelerindeki üç kelimeye /v-/ye dönüştüğü bilinmektedir: bar- > var-, bar > var, bir- > vir- > ver- (Ercilasun 2008: 454). Oysa, “sulh yap-” anlamındaki *barış-* kelimesinde gerçekleşmiş olan anlam değişmesi, kelimenin fonetik yapısının kalıcılışarak arkaikleşmesini de beraberinde getirmiştir. O hâlde, sözün burasında, arkaikliği de şöylece tanımlamak mümkündür:

Arkaiklik: Dilin belli bir konuşma formunda (lehçe, ağız) kullanılan ses, şekil, kelime ve anlamla ilgili dil unsurlarından birinin veya birkaçının, geçmişte kalmış olmakla beraber, belli bir ağızda veya lehçede geniş kullanıcı kitlesince eskiden olduğu gibi yaşatılıyor olmasına, dünden bugüne oluşturulmuş yazılı metinlerde ise dilin tarihî gelişiminin aksine gramer, sözlük veya imla bakımlarından bazı dil unsurlarının (ses, şekil, kelime, anlam) eskiden olduğu gibi kullanılmaya devam edilmesine veya dilin tabii gelişimi dışında kalmış birtakım unsurların, kullanıcının tercihi doğrultusunda yeniden kullanılmasına “arkaiklik”, bu şekilde kullanılan dil unsurlarına da “arkaik” denir.

Yazımızın bundan sonraki bölümünde, bu iki terimin ilişkisini göz önünde tutarak ITA'dan alınmış üç kelimeyi (*āciğ/ācuğ*, 'eccī, 'eccüg/k²) yapıları, etimolojik gelişimleri, anlam çeşitliliği ve özellikleri ile Türk dilinin kelime hazinesine katkısı bakımlarından inceleyeceğiz:

Āciğ/Ācuğ, 'Ecci, 'Eccüg Kelimelerinin Fonetik ve Morfoloji Arkaikliği Bakımlarından İncelenmesi: *Āciğ/ācuğ*, Habib Hürmüzlü'nün *Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü*'nde *āciğ/ācuğ* imlası ve “hiddet, öfke, gazap, üzüntü” anlamlarıyla kaydedilmiştir (Hürmülü, 2013: 56). Ata Terzibaşı'nın *Kerkük Ağzı Türkmanca Sözlük*'ünde de “آجوغ” imlası ve “acuğ” transkripsiyonuyla, “1. kahr, keder 2. hiddet, öfke” anlamlarıyla yer almıştır (Terzibaşı, 2011: 17). H. Kemal Bayatlı da *Irak Türkmen Türkçesi* çalışmasında *āciğ* şeklinde kaydettiği kelimenin anlamını “acı, kahr, gam” şeklinde tespit etmiştir (Bayatlı, 1996: 115). Bu kaynaklardaki transkripsiyonlardan en sağlam ve hassas olanı Bayatlı'nındır. ITA'da kelimenin ikinci hecesindeki ünlünün hem düz hem yuvarlak kullanılması durumunu tespit eden de Hürmüzlü olmuştur.

Clauson, sözlüğünde, kelimeyi madde başında “acığ ? aciğ” şeklinde göstermiştir (Clauson, 1972: 21-22). Tietze de Clauson'a atıf yoluyla aynı bilgiyi paylaşmıştır (Tietze, 2002: 86). Kelime **āci-* fiili üzerine *-ğ* fiilden isim yapma ekinin getirilmesiyle oluşmuştur (Nişanyan 2012: 3; Taş 2015: 117). Bu kelimenin sonundaki ek tıpkı, *biti-g* “kitap”, *katı-ğ* “katı”, *tiri-g* “diri”, *sürü-g* “sürü”, vb. örneklerde gördüğümüz *-G* yapım ekidir. Bu yapım eki Oğuz gruba Türk lehçelerinde ve bu gruba giren ITA'daki diğer birçok kelimeye düşmesine rağmen bu kelimeye kalıplaşarak bugünlere gelmiş; böylece arkaik bir morfolojik unsur hâlinde günümüzde de kullanılmaktadır. Bununla birlikte, kelimenin, TT yazı dilindeki dengi olan “acı-k-lı” (< *āci-ğ + lı) da arkaik özellik taşır. *TDK Türkçe Sözlük*'te bu kelimenin, “Acıklı başta

² Bu kelime ITA'da son seste -g / -k nöbetleşmesiyle kullanılır. Bundan sonra yalnızca “-g”li şekil yazılacaktır.

akıl olmaz.” atasözüyle “acıklı komedi” teriminde kullanıldığı görülmektedir (Akalin vd., 2011: 10).

Āciġ / *ācuġ* kelimesinin ITA’daki arkaikliğinin diğer bir göstergesi de ön sesindeki uzun a ünlüsüdür. Kelime ITA’da uzun a ile telaffuz edildiği gibi, Talât Tekin de aynı kelimeyi ana Türkçede **āciġ* şeklinde kurmuş; buna delil olarak da kelimenin Azr. T.de “acı-” ve “acı”, Trkm. T.de “āca-” (<**āci-*) ve “āci” şekillerindeki -ç- > -c- tonlulaşmasını göstermiştir (Tekin, 1995: 131).³ Kelimenin ön sesindeki ünlü uzunluğunun asli olduğuna dair bir başka delil de onun Halaç Türkçesiyle ilgili çeşitli çalışmalarda, diftonglu uzun ünlüyle, *hā^ucuġ* şeklinde tespit edilmiş olmasıdır (Tekin 1995: 81; Ölmez 1995: 18). Bilindiği gibi Halaç Türkçesi, Trkm. T. ve Yak. T.siyle beraber ana Türkçedeki asli uzunlukları düzenli bir şekilde koruyan lehçelerden biridir (Tekin 2016: 79-85).

‘Eccí “tatsız, acı” ve *‘eccüġ* “hurma çekirdeği, tatlandırılmış kayısı çekirdeği” (Hürmüzlü 2013: 56, 70, 71) kelimelerinin iç seslerindeki /c/ foneminin ikizleşmesi de bunların ön seslerindeki bir uzun ünlünün etkisini haber verir. Bu da *āciġ* / *ācuġ* kelimesinin ön sesindeki uzun a ünlüsünün asliliğini ve arkaikliğini bir başka yönden ortaya koyar. Zira Tekin’in, ana Türkçedeki asli uzunlukların etkisiyle birçok kelimenin iç sesindeki ünsüzlerinin ikizleştiğini, bu gibi kelimelerde zamanla kısalan ünlülere rağmen ünsüzlerin, ikizliğini koruduğunu tespit ettiğini biliyoruz (Tekin, 1995: 148). Hatta Tekin, asli uzunlukla ilgili çalışmasında, bizim üzerinde durduğumuz *āciġ* / *ācuġ* kelimesini de örnekler arasında vermiş, kelimenin çağdaş Türk lehçelerindeki denkleminin de ikiz ünlü taşıdığını ve asli bir uzun ünlünün kalıntıları olduğunu göstermiştir: “aççik” (Özb. T. ve Y. Uyg. T.), “aççı” (Kum. T.), “aşçı” (< aççı < āciġ) (Kaz. T.), “aşşı” (< aççı < āciġ) (K. Kl. T.) (Tekin, 1995: 150). Bütün bu tespitler, *āciġ* / *ācuġ* kelimesinin ITA’da arkaik olduğunu göstermektedir.

Öte taraftan, *‘eccüġ* ve *‘eccí* kelimelerinin ikincil şekiller olduğu ön seslerindeki ayın (ɛ) türemesinden bellidir. Ön sesteki bu türemenin, bölge ağızlarında Arapçanın etkisiyle oluştuğu gayet açıktır. Ayrıca, *‘eccí* (< *‘eccí-Ø*) kelimesinin sonundaki *-g* morfeminin, bir Oğuz lehçesi özelliği olarak düşmüş olması da onun ikincil olduğunu gösterir. Buna göre bu iki kelimenin etimolojik gelişimini şöyle gösterebiliriz:

*āci-ġ > *accıġ > *eccig > *‘eccí-g > *‘eccüġ*

*āci-ġ > *accıġ > *eccig > *‘eccí-g > *‘eccíØ*

Ācuġ ve *‘eccüġ* kelimelerinin ikinci hecesindeki yuvarlak ünlüler ise eski Anadolu Türkçesindeki genel yuvarlaklaşma eğiliminin analogik etkisiyle oluşmuştur, denebilir. Bu yuvarlaklaşmalar da söz konusu şekillerin ikincil olduğunun delilidir.

Bütün bu bilgiler ışığında, ITA’daki *āciġ* / *ācuġ* “öfke, üzüntü”, *‘eccí* ve *‘eccüġ* eski Türkçedeki *āciġ* şekliinden, yukarıda açıklanan çeşitli ses hadiseleriyle ayrılarak oluşmuş fonosemantik ayrışma örnekleridir.

³ T. Tekin, ana Türkçedeki asli uzun ünlülerle ilgili çalışmasında, Oğuz grubu Türk lehçelerinde, tek heceli kelimelerde kısalan ünlülerin, kendinden sonra gelen ünsüzü tonlulaştırdığını bildirir. Bkz. Tekin, 1995: 128.

Āciğ/Ācuğ Kelimesinin Anlam Arkaikliği Bakımından İncelenmesi: Clauson, sözlüğünde, Türk dilinin tarihî gelişim sürecinin bir yerinde (geç bir döneminde), kuzeybatı “Batı Kıpçak lehçeleri” ve güneybatı dillerinde “Oğuz lehçeleri”, *acı* “acı, ağrı”, *acığ* ise “öfke” anlamında kullanılmaya başlanmıştır (Clauson, 1972: 22), diyerek üzerinde durduğumuz kelimedeki fonolojik ayrışmaya işaret etmiş olur. Bununla birlikte, Clauson *acığ* kelimesindeki “öfke” anlamının ikincil olduğunu, sonradan kazanıldığını da bildirmiş olur. Fakat, Caferoğlu *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*'nde *acığ* maddesini açıklarken “öfke, kızma, şiddet” anlamlarının, 1929-59 yılları arasında *Türkische Turfan Texte* başlığıyla yayınlanmış yazmalarda bulunduğunu kaydetmiştir (Caferoğlu, 1993: 2) ki bu durum, Clauson'un, yukarıdaki düşüncesini şüpheyle karşılamamıza sebep olmaktadır. Kelimedeki “öfke” anlamı gerçekten ikincil olsa dahi bu anlam gelişmesinin lehçeleşmeler sürecinde değil, eski Türkçe devresinden önce geliştiğini söylemek mümkündür. Bizce, Oğuz grubu Türk lehçelerinde fiilden isim yapma eki olan -G'nin zamanla düşmesi ve aynı ekli Kıpçak lehçelerinde zayıflaması hadisesi, daha önceden, eski Uygurcada, *acığ* kelimesinde gerçekleşmiş olan anlam genişlemesini farklı leksik unsurlara dağıtmış; böylece söz konusu fonolojik ayrışma gerçekleşmiş ve *acığ* ile *acı* yavaş yavaş bugünkü anlamlarını kazanmıştır. İşte, tarihî Türk yazı dillerinde kelimenin bu anlamının uzun asırlar boyunca yazıda kullanılmadığını, bugünkü TT yazı dilinde de bulunmadığını dikkate aldığımızda, biz İTA'da *āciğ / ācuğ* kelimesindeki “öfke, kırgınlık” anlamlarını, arkaik kabul etmekten yanayız. Aşağıda, kelimenin tarihî Türk yazı dillerinde “öfke” anlamıyla kullanım sıklığını gösteren veriler sunulmuştur:

Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü:

acığ: 1. Öfke, kızma, şiddet 2. Acı, ızdırıp 3. Ekşi, acımtırak 4. Hediye armağan (Caferoğlu 1993: 2).

Divanü Lugâti't-Türk:

acığ: ekşi, acı (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 538).

Harezm Altınordu Türkçesi Sözlüğü:

acığ (I): acı, ızdırıp, elem (Ünlü 2012: 24)

acığ (II): acı, tatlı olmayan, lezzetsiz (Ünlü 2012: 24)

acığ: acı (Ünlü 2012: 23).

acı: acı (Ünlü 2012: 23).

Kıpçak Türkçesi Sözlüğü:

acığ: üzücü, üzüntü veren, acı, keder (Toparlı-Vural “vd.” 2007: 2).

acı: üzücü, üzüntü veren, acı, keder (Toparlı-Vural “vd.” 2007: 1).

açuv (I): sancı, ağrı (Toparlı-Vural “vd.” 2007: 2).

açuv (II): yas, matem, üzüntü (Toparlı-Vural “vd.” 2007: 2).

Yeni Tarama Sözlüğü:

acığ: → acık (Dilçin 2013: 13).

acığ: acı, dert, ızdırıp (Dilçin 2013: 13).

Yukarıdaki tarihî söz varlığını içeren sözlüklerden elde edilen verilerde en fazla dikkati çeken husus ITA'da **āciğ / ācuğ** kelimesinin anlamlarından biri olan “öfke”nin, yalnızca *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*'nde kaydedilmiş olmasıdır (Caferoğlu 1993: 2). Anadolu'daki Oğuz Türkçesinin 13-19. yüzyıllar arasındaki söz varlığını bir araya getiren *Yeni Tarama Sözlüğü*'nde de “acığ” ve “acığ” maddelerinde “öfke” anlamına rastlanmazken kelimenin, ancak bazı kalıplaşmış dil unsurlarında “öfke” anlamıyla kullanıldığı görülebilmektedir: **acığı tut-** (öfkelen-), **acığını al-/çıkır-** (intikamını al-) (Dilçin 2013: 13). Hele hele, eski Anadolu Türkçesinin en önemli eseri sayılabilecek *Dede Korkut Kitabı*'nda dahi kelimenin “kırgınlık, hiddet” anlamıyla yalnızca “acığı tut-” deyiminde kullanılmış olması (Ergin 1991: 1; Kaçalin, 2017: 63, 65), yalın hâlde veya türevlerinin hiç geçmemesi dikkat çekicidir. Anadolu sahasındaki bu duruma paralel olarak Orta Asya Türkçesinde de, Orta Türkçe devresinde kelimenin “öfke” anlamı ancak bazı türemiş ve birleşik kelimelerde görülmektedir. Harezm-Altınordu sahasında yazılmış eserlerin söz varlığını toplayan *Harezm Altınordu Türkçesi Sözlüğü*'nde de “acığ/acığ/acı” maddelerinde “öfke” anlamı verilmemekte; ancak **acığlan-** “sinirlen-, öfkelen-” gibi bir türemiş fiilde bu anlama rastlanmaktadır (Ünlü 2012: 24). Harezm Türkçesinin devamı olan Çağatay Türkçesinde ise tıpkı Anadolu sahasında olduğu gibi “öfke” anlamı yalnızca bir birleşik fiilde gözlenmektedir: **acığı kil-** “gazaplan-, daral-”⁴ (Ünlü 2013: 7). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*'nde de hem “acığ” hem “acığ” vardır; ama bu maddelerden hiçbirinde “öfke” anlamı yoktur. Bütün bunlar, kelimenin Orta Türkçe devresinde (11-15. yy) “öfke” anlamını artık yalın hâlde taşıyamadığını ve ancak bazı türemiş ve birleşik kelimelerde bu anlamın yaşamaya devam ettiğini, “bir başka deyişle, kelimenin “öfke” anlamının daha o devirde arkaikleştiğini gösterir. Öte yandan, “öfke” anlamı arkaikleşmiş olsa da ITA'da kelimenin bu anlamının etrafında bir kavram alanı oluşabilmiştir. Aşağıda buna dair örnekler ITA söz varlığını bir araya getiren sözlüklerden taranarak sunulmuştur:

Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü:

āciğ / ācuğ: hiddet, gazap, öfke (Hürmüzlü 2013: 56).

ācuğ çihart-: intikam al-, öfke gider- (Hürmüzlü 2013: 56).

ācuğı gel-: öfkelen-, kız-, darıl- (Hürmüzlü 2013: 56).

ācuğına: inadına (Hürmüzlü 2013: 56).

ācuğlandır-: kızdır-, öfkelen-dir- (Hürmüzlü 2013: 56).

ācuğlan-: kızmak, sinirlen-, öfkelen- (Hürmüzlü 2013: 56).

ācuğ savı-: hiddet geç-, sakinleş- (Hürmüzlü 2013: 56).

ācuğtan: inat olsun diye (Hürmüzlü 2013: 56).

⁴ Kanaatimizce bu anlamlardan “daral-” baskı hatası olmalıdır. Bu kelimeye “darıl-” anlamı daha uygun düşmektedir. Zaten, ITA'da da “kız-, öfkelen-, darıl-” anlamında bu birleşik fiil bugün de kullanılmaktadır (Hürmüzlü, 2013: 56).

ācuğ tut-: sinirlen- (Hürmüzlü 2013: 56).

ācuğ ver-: üz-, öfkelendir- (Hürmüzlü 2013: 56).

Kerkük Ağzı Türkmanca Sözlük:

ācuğ: 1. kahır, keder 2. hiddet, öfke (Terzibaşı 2011: 17).

ācuğ be ācuğ: inada karşı inatlık, hınç al- (Terzibaşı 2011: 17).

ācuğlantır-: 1. öfkelendir-, kızdır- 2. kaygılandır- (Terzibaşı 2011: 17).

ācuğlan-: 1. öfkelen- 2. kaygılan- (Terzibaşı 2011: 17).

ācuğlı: öfkeli, hınçlı, kahırlı (Terzibaşı 2011: 18).

ācuğına: rağmına, zıddına (Terzibaşı 2011: 18).

ācuğını çihart-: öcünü alarak öfkesini gider- (Terzibaşı 2011: 18).

ācuğ ver-: kaygılandır-, öfkelendir- (Terzibaşı 2011: 18).

ācuğı gel-: kız-, öfkelen- (Terzibaşı 2011: 18).

ācuğı gét-: öfkesi zail ol- (Terzibaşı 2011: 18).

Ayrıca ITA'dan alınan şu atasözünde de āciğ / ācuğ kelimesinin “öfke” anlamıyla kullanıldığı görülür: **Ācuğ** gēli üz saralı, **ācuğ** gider üz qaralı “Öfke gelir yüz sararır, öfke gider yüz kararır.” (Terzibaşı, 1962: 12; Vasfi, 2001: 219).

ITA'daki bu veriler, ister istemez bizi, kelimenin “öfke” anlamının TT ağzlarındaki görünümünü de araştırmaya itmektedir. Bu amaçla “Derleme Sözlüğü”ne baktığımızda gerek yalın hâlde gerek türemiş ve birleşik kelime hâlinde, **āciğ / ācuğ** kelimesi etrafında ve bilhassa “öfke” anlamı çerçevesinde, Türkiye Türkçesi ağzlarının belli bir bölümünde de bir kavram alanının oluştuğunu görmekteyiz:

acıhlandır-: kızdır-, öfkelendir-, sinirlendir- (İğdır-Kars). (DS-I 1993: 47).

acıhlan-: kız-, çıkış-, öfkelen- (Kızılcakaçak/Arpaçay-Kars). (DS-I 1993: 47).

acığ éle-: küs-, darıl- (Ahlat-Bitlis, Van). (DS-I 1993: 47).

acığ al-: öç al-, hıncını al- (Aşağurmak/Arduç-Artvin) (DS-I 1993: 47).

acık (II): hiddet, gazap, öfke (Amasya, Kerkük). (DS-I 1993: 48).

acıklan-: inatlan-, inat et- (Ahlat-Bitlis). (DS-I 1993: 49).

acoğ: öç, intikam, kin, garaz (Ağvan/Pazar-Rize, Çağhyan/Şavşat-Artvin, Yusufeli-Artvin). (DS-I 1993: 55).

Yukarıdaki veriler, **āciğ / ācuğ** ve türevlerindeki “öfke, kin, gazap, kız-, inat, öç” vb. anlamların; daha çok Azerbaycan lehçe sahasına giren Kerkük, Kars, İğdır, Bitlis, Van ve çevreleri ile bu alana komşu olan Doğu Karadeniz bölgesi ağzlarında (Rize, Artvin) kümelenildiğini göstermektedir. Bu durum, bir taraftan, ITA'nın Azr. T. ile olan ilişkilerinin bambaşka bir yönünü ortaya koyarken diğer taraftan da şu hususu hatırlatmaktadır: Bilindiği

üzere, son yıllarda, ağız tasniflerinde fonetik ve morfoloji ölçütlerinden başka leksik ölçütler de kullanılmaktadır (Karahan 2013: 1-9; Karahan 2018: 142-144). Yukarıdaki veriler bundan sonra, ağız tasniflerinde kelimelerin arkaik anlamlarının da bir tasnif ölçütü olarak kullanılabileceği konusunda bir ipucu vermektedir.

'Eccî ve 'Eccüg kelimelerinin Anlam Arkaikliği Bakımından İncelenmesi: Yukarıdaki tarihî sözlüklerden *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*'nde ve *Divanü Lugâti't-Türk*'te **açığ** kelimesinin “ekşi” anlamıyla da kullanıldığını görmekteyiz. Günay Karaağaç, bu anlamın da **açığ** kelimesinin, Türk dilinin yazıyla takip edilemediği çağlarda geçirmiş olduğu bir göçüşme hadisesinden, dolayısıyla bu hadisenin yol açtığı bir fonolojik ayrışmadan doğduğunu, **ekşi** kelimesindeki ince ünlünün ise iç sesteki ç ~ ş seslerinin inceltici etkisi ile oluştuğunu belirtir. Karaağaç kelimenin etimolojisini de şöyle gösterir: *açıg/k-ı-g > *açık > *aşık > *eşik > *ekşig > *ekşi (Karaağaç, 1991: 95).

Çağdaş Türk lehçelerinin birçoğunda da ekşilik kavramı “acı” kelimesinin fonetik varyantlarıyla anlatılmaktadır: ası/äsi (Bşk. T.), aççık (Özb. T.), äçi/açı (Tat. T.), aççık (Y. Uyg. T.) (KTLS 1991: 208-209). Karaağaç bu durumu birçok dilde olduğu gibi Türk lehçelerinin de bir kısmında “acılık” ve “ekşilik” kavramlarının birbirinden ayrılma sürecinin henüz tamamlanmamış olmasına bağlar (Karaağaç, 1991: 94-95). Bu durumda, TT'nin aksine, ekşilik kavramını “acı” kelimesinin varyantlarıyla ifade eden çağdaş Türk lehçeleri arkaik bir anlamı yaşatıyor demektir.

Kelimenin “ekşi” anlamı Irak Türkmen ağızlarında da şu ifadelerle tespit edilmiştir: **acı hamur** (Tel.) (Çolakoğlu 2017: 183), **eçhêmîr** (Ker.)(< **acı** hamur) / **eçhêmîr** (< **acı** hamur) (Tuz.)⁵ “maya, ekmek mayası” (Hürmüzlü 2013: 135). TT yazı dilinde de bu kelimenin karşılığının “ekşi maya” olduğu hatırlanmalıdır (Akalin vd. 2011: 772).

'Eccî ve 'Eccüg Kelimelerinin Kavramlaştırma Bakımından Değerlendirilmesi: ITA'daki **'eccî** ve **'eccüg** kelimeleri, aynı zamanda, Türk dilinin farklı lehçe ve ağızlardaki kavramlaştırma işleyişinin nasıl farklı gelişme çizgileri gösterdiğini ortaya koyan örneklerdir. Mesela, TT yazı dilindeki “acı” ile ITA'daki **'eccî** arasında kullanım farkı vardır. TT yazı dilindeki “acı” yalın hâlde “rahatsızlık, ızdırıp, üzüntü, keder, elem, üzücü, incitici” gibi anlamlar verebilirken, ITA'daki **'eccî** bu anlamları, ancak **'eccî** söz, **'eccî** heber, **'eccî** iş, vb. (Hürmüzlü 2013: 70-71) birleşik kelimelerde mecazen taşımaktadır. Nitekim, şu Kerkük deyiminde de **'eccî** mecaz anlamıyla da olsa “üzüntü, rahatsızlık” gibi anlamlar vermektedir: Ac kıarnına **'eccî** sâkız (Terzibaşı, 1962: 12).

ITA'daki **'eccüg** TT yazı dilinde “çekirdek, tohum” gibi kelimelerle karşılanır. Böylece, her ne kadar **açığ** şekline göre ikincil olsa da arkaik **-ğ** morfemini taşıyan bir kelime, zamanla âdeti bir kavramlaştırma aracı hâline gelir. Aslında **'eccüg**, ITA'da, önceleri büyük bir ihtimalle “acı, tatsız” anlamıyla, “tohum” kavramını karşılayan “çêvîrke” kelimesini nitelemek için

⁵ Kelime, Derleme Sözlüğü'nde “açhamır” imlasıyla kaydedilmiştir. Ayrıca, ITA'dan Derleme Sözlüğü'ne alınan kelimelerin telaffuz ve anlam hataları hususunda bkz: (Hürmüzlü, 1999, s. 35-38).

kullanılan bir sıfatken, zamanla adlaşarak yukarıdaki anlamı kazanmış olmalıdır. TT ağzlarında da “acı” kelimesinin, aşısız, yabancı, meyvesi tatsız bitkiler için sıfat olarak kullanıldığını görmek mümkündür:

acı çubuk: üzümü acı ve küçük olan aşısız bağ çubuğu (DS-I 1993: 45).

Kısacası, TT yazı dilinde, eski Türkçeden gelen *āci-ġ iki kola ayrılarak “acı” ve “acıklı” gibi kelimeleri fonolojik ayrışma ile üretmişken, *āci-ġ arkaik şekilden, ITA’da aynı yolla *āciġ / ācuġ*, *'eccí* ve *'eccüg* olmak üzere üç ayrı leksik unsur ortaya çıkmış ve yukarıdaki farklı anlamlarla dildeki yolculuklarını sürdürmüşlerdir. Bu kelimeler aynı zamanda Türk dilinde fonolojik ayrışmanın ne derece etkili bir kavramlaştırma aracı olduğunu, dilin işlevlik kazanması ve zenginleşmesinde ne ölçüde rol oynadığını da gösterir. Bu arada, fonolojik ayrışma sürecinde varyantlardan birinin arkaik şekliyle kalması da dikkat çekicidir.

Sonuç: *Āciġ/ācuġ* şekli asli şekil olup *'eccüg* ve *'eccí* bu şekilden fonolojik ayrışmayla meydana gelmiştir.

Āciġ/ācuġ hem fonetik hem morfoloji hem de anlam bakımlarından arkaiktir.

Āciġ/ācuġ kelimesinin “öfke” anlamının arkaikliği eski Uygur Türkçesinden sonra tarihî Türk yazı dillerinde görülmeyp tamamen lehçe ve ağzılara hasrolunmasından kaynaklanır.

Āciġ/ācuġ kelimesi Orta Türkçe devrinde dahi sınırlı bir kullanım sıklığına sahip olduğundan daha o devirde arkaikleşmiştir.

ITA’daki *eçhemir* (Ker.) / *eġhemir* (Tuz.) / *acı hamur* (Tel.) kelimesinde gözlenen *acı* kelimesinin “ekşi” anlamına tarihî Türk yazı dillerinde, DLT’den (11. yy) sonraki sözlüklerde rastlanmaması onun anlam arkaikliğinin delilidir.

Āciġ/ācuġ kelimesinin “öfke” anlamı arkaik olmasına rağmen ITA’da geniş bir kullanım alanına sahiptir.

Āciġ/ācuġ kelimesinin “öfke” anlamına Anadolu ağzlarında Azerbaycan lehçe sahasına giren bölgelerde de rastlanmaktadır. Bu durum ITA’nın Azerbaycan lehçesiyle sıkı bir ilişki içinde olduğunu gösterir.

KAYNAKÇA

- (TDK) Akalın, Ş. H. (vd.) (2011). *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK yayınları.
- Bayatlı, H. K. (1996). *Irak Türkmen Türkçesi*. Ankara: TDK yayınları.
- Caferoğlu, A. (1993). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Clauson, S. G. (1972). *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: The Clarendon Press.
- Çolakoğlu, R. (2017). *Telâfer Folkloru*. İstanbul: Kerkük Vakfı yayınları.
- Dilçin, C. (2013). *Yeni Tarama Sözlüğü*. Ankara: TDK yayınları.

Ercilasun, A. B. (2008). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ yayınları.

Ercilasun, A. B.; Akkoyunlu, Z. (2015). *Kâşgarlı Mahmud Divanü Lugâti't-Türk*. Ankara: TDK yayınları.

Ergin, M. (1991). *Dede Korkut Kitabı-II*. Ankara: TDK yayınları.

Hürmüzlü, H. (1999). "Derleme Sözlüğü ve Kerkük Türkçesi". *Kardaşlık*, 2, 35-38.

Hürmüzlü, H. (2013). *Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü*. Kerkük: Türkmeneli İşbirliği ve Kültür Vakfı yayınları.

Kaçalin, M. (2017). *Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı*. Ankara: TDK yayınları.

Karaağaç, G. (1991). "Eski Metatez Örnekleri". *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*. 6. Cilt, 85-102.

Karaağaç, G. (2008). *Türkçe Verintiler Sözlüğü*. Ankara: TDK yayınları.

Karahan, L. (2013). "Gramatikal Ölçütlerle Belirlenen Türkiye Türkçesi Ağız Gruplarında Leksik Verilerin Anlamlılığı Üzerine Bir Araştırma". *Diyalektolog*. 7, 1-9.

Karahan, L. (Ed.) (2018). *Ağız Atlası Kılavuz Kitabı*. Ankara: Akçağ yayınları.

Kara, M. (2011). *Ayrı Düşmüş Kelimeler*. İstanbul: Kesit yayınları.

Nişanyan, S. (2012). *Sözlerin Soyağacı Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*. İstanbul: Everest yayınları.

Ölmez, M. (1995). "Halaçlar ve Halaçça". *Çağdaş Türk Dili*, 84, 15-22.

Taş, İ. (2015). *Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı*. Ankara: TDK yayınları.

(DS-I) TDK (1993). *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü (1. Cilt)*. Ankara: TDK yayınları.

(DS-III) TDK (1993). *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü (3. Cilt)*. Ankara: TDK yayınları.

Tekin, T. (1995). *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı-Simurg yayınları.

Tekin, T. (2016). *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK yayınları.

Terzibaşı, A. (1962). *Kerkük Eskiler Sözü*. Bağdat: Türkmen Kardaşlık Ocağı yayınları.

Terzibaşı, A. (2011). *Kerkük Ağızı Türkmanca Sözlük (1. cilt)*. Kerkük: Endülüs Basımevi.

Tietze, A. (2002). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*. İstanbul: Simurg yayınları.

Toparlı, R.; Vural Hanifi; Karaatlı, Recep (2012). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK yayınları.

Ünlü, S. (2012). *Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim yayınevi.

Ünlü, S. (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim yayınevi.

Vasfi, İ. S. (2001). *Irak Türklerinde Deyimler ve Atasözleri*. İstanbul: Kerkük Vakfı yayınları.

Kısaltmalar:

Azr. T.	: Azerbaycan Türkçesi
Bşk. T.	: Başkurt Türkçesi
DLT	: Divanu Lugâti't- Türk
DS	: Derleme Sözlüğü
ITA	: Irak Türkmen ağızları
KTLS	: Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü
Kaz. T.	: Kazak Türkçesi
Ker.	: Kerkük
K. Klp. T.	: Karakalpak Türkçesi
Kum. T.	: Kumuk Türkçesi
Özb. T.	: Özbek Türkçesi
Tat. T.	: Tatar Türkçesi
TDK	: Türk Dil Kurumu
Tel.	: Telâfer
Trkm. T.	: Türkmen Türkçesi
TT	: Türkiye Türkçesi
Tuz.	: Tuzhurmatı
Yak. T.	: Yakut Türkçesi
Y. Uyg. T.	: Yeni Uygur Türkçesi
yy	: yüzyıl

İşaretler:

ˆ : ayın

ā : uzun a

ē : uzun e

é : uzun kapalı e

ġ : art damak g'si

ħ : hırıltılı h

ķ : art damak k'si

ı̇ : ı-i arası ses

< , > : gelişme yönü

Ø : düşme işareti